

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-320-4-81>

УДК: 330.34:502.131.1

ЦЕНТИЛО Костянтин
ННЦ «Інститут аграрної економіки»
<https://orcid.org/0009-0006-5603-0112>
e-mail: Tsentylo.Kostiantyn@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ СТАЛОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті здійснено комплексне узагальнення та розвиток теоретико-методологічних засад сталого сільського розвитку крізь призму концептуальної еволюції відповідної наукової парадигми. Розкрито генезис концепції сталого розвитку від екологічно орієнтованих ідей обмеженості природних ресурсів до формування інтегрованої соціо-еколого-економічної моделі, інституціоналізованої у міжнародних програмних документах і політиках. Проаналізовано трансформацію підходів до сільського розвитку – від екзогенного та модернізаційного до ендогенного, неоендогенного і резильєнтного, що відображає зміщення акцентів від галузевого аграрного зростання до комплексного територіального розвитку. Систематизовано наукові підходи до трактування змісту сталого сільського розвитку, виокремлено його ключові концептуальні виміри: економічний, соціальний, екологічний, інституційний і системно-резильєнтний. Обґрунтовано роль багатофункціональності сільського господарства, територіального капіталу та інституційної спроможності громад як базових детермінант довгострокової сталості сільських територій. Запропоновано авторське визначення категорії «сталий сільський розвиток» як багатовимірного безперервного процесу трансформації сільських територій на засадах збалансування економічного зростання, соціальної інклюзивності та екологічної відтворюваності з урахуванням принципів міжпоколінної справедливості та участі громад. Розроблено концептуальні моделі забезпечення сталого сільського розвитку, зокрема трикомпонентну модель взаємодії базових вимірів сталості, структурно-функціональну модель відтворення територіального капіталу та «квадрант сталості» як аналітичний інструмент стратегічного управління розвитком сільських територій. Доведено, що інтеграція зазначених підходів формує методологічне підґрунтя для підвищення життєздатності, конкурентоспроможності та резильєнтності сільських громад в умовах сучасних трансформаційних викликів. Окреслено перспективи подальших досліджень, пов'язані з розробленням систем індикаторного оцінювання сталості, моделюванням відтворення територіального капіталу та адаптацією концептуальних положень до практики стратегічного планування розвитку сільських територій України.

Ключові слова: сталий сільський розвиток; територіальний капітал; резильєнтність сільських територій; багатофункціональність сільського господарства; інституційна спроможність громад; стратегічне забезпечення розвитку.

TSENTYLO Kostiantyn
NSC "Institute of Agrarian Economics"

CONCEPTUAL EVOLUTION OF SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT

The article provides a comprehensive generalisation and further development of the theoretical and methodological foundations of sustainable rural development through the lens of the conceptual evolution of the corresponding scientific paradigm. It elucidates the genesis of the sustainable development concept – from environmentally oriented ideas centred on the finiteness of natural resources to the formation of an integrated socio-ecological-economic model institutionalised in international policy frameworks and programme documents. The transformation of approaches to rural development is analysed, tracing the shift from exogenous and modernisation paradigms to endogenous, neo-endogenous, and resilience-based approaches, reflecting a reorientation from sectoral agricultural growth towards holistic territorial development. Scholarly approaches to interpreting the content of sustainable rural development are systematised, and its key conceptual dimensions are identified: economic, social, environmental, institutional, and systemic-resilience. The role of agricultural multifunctionality, territorial capital, and the institutional capacity of communities is substantiated as fundamental determinants of the long-term sustainability of rural areas. An original authorial definition of the category "sustainable rural development" is proposed, conceptualising it as a multidimensional and continuous process of rural transformation grounded in the balancing of economic growth, social inclusiveness, and environmental reproduction, taking into account the principles of intergenerational equity and participatory governance. Conceptual models for ensuring sustainable rural development are developed, including a three-component interaction model of the core sustainability dimensions, a structural-functional model for the reproduction of territorial capital, and a "sustainability quadrant" as an analytical tool for the strategic management of rural development. It is demonstrated that the integration of these approaches forms a methodological foundation for enhancing the viability, competitiveness, and resilience of rural communities under contemporary transformational challenges. Prospects for further research are outlined, particularly in relation to the development of indicator-based sustainability assessment systems, modelling the reproduction of territorial capital, and adapting conceptual provisions to the practice of strategic planning for rural development in Ukraine.

Key words: sustainable rural development; territorial capital; rural resilience; agricultural multifunctionality; institutional capacity of communities; strategic provision of development.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Сільські території перебувають у центрі глобальних трансформаційних процесів, пов'язаних зі зміною клімату, урбанізацією, цифровізацією економіки та демографічними зсувами. Актуальність дослідження сутності сталого сільського розвитку обумовлена сукупністю глобальних і національних викликів, що постали перед людством на початку ХХІ ст. Збільшення чисельності населення планети, посилення антропогенного навантаження на навколишнє середовище, загострення продовольчої проблеми,

поглиблення соціально-економічної диференціації між міськими і сільськими територіями актуалізують необхідність переосмислення парадигми розвитку села.

В Україні проблематика сталого сільського розвитку набуває особливої актуальності в контексті системних трансформацій аграрної сфери, реформи децентралізації влади та євроінтеграційних пріоритетів держави. Водночас сільські території характеризуються низкою деструктивних тенденцій, включаючи депопуляцію, занепад соціальної інфраструктури, деградацію земель й обмежені можливості для економічної диверсифікації.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що науковий дискурс сталого сільського розвитку сформувався на перетині глобальної концепції сталості та галузевих теорій сільського розвитку, еволюціонуючи від екологічно орієнтованих підходів до інтегрованих соціо-еколого-економічних і інституційних моделей. Теоретичні витоки сучасного розуміння сталості обґрунтовано у працях Б. Пьорвіс, Й. Мао, Д. Робінсон, Е. Барб'є, а інституціоналізацію концепції забезпечили напрацювання Г. Брундтланд. Розвиток аграрно-секторального виміру сталості відображено у дослідженнях Х. Рентінга, В. Россінга, Й. Гроот, Я. Плоєга, Т. Марсдена, Й. Бенкса, що акцентують на багатофункціональності сільського господарства і нових моделях аграрно-територіальної взаємодії. Просторово-економічний і поліцентричний вимір сільського розвитку розкрито у працях Р. Капелло, П. Нейкампа, У. Фратезі, Дж. Перукка, які обґрунтували концепт територіального капіталу та його зв'язок із резильєнтністю регіонів, тоді як проблематику стійкості сільських спільнот до шоків досліджував Г. Вілсон. У вітчизняній науковій школі вагомий внесок у розвиток теорії сталого сільського розвитку здійснили О. Шубравська, О. Осауленко, В. Прадун, М. Стегней, А. Сава, Ю. Лупенко, А. Гуроров, О. Шпикуляк, Н. Патики, М. Хвесик, а також представники інституційного напрямку О. Бородіна, І. Прокопа, які розвинули людиноцентричну та інклюзивну парадигму сільського розвитку. Методологічні та категоріальні аспекти сільського розвитку розкрито у працях О. Онищенко, В. Юрчишина, О. Павлова. Узагальнення наукових підходів дає змогу констатувати зміщення дослідницької оптики від секторального аграрного зростання до комплексної багатовимірної моделі, що інтегрує економічну життєздатність, соціальну інклюзивність, екологічну збалансованість й інституційно-резильєнтну спроможність сільських територій.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ СТАТТЯ

Незважаючи на значний науковий доробок у сфері теорії та політики сталого сільського розвитку, недостатньо опрацьованими залишаються питання концептуальної інтеграції економічного, соціального, екологічного й інституційного вимірів у єдину системну модель стратегічного забезпечення розвитку сільських територій, адаптовану до трансформаційних і безпекових викликів сучасної України.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є узагальнення та розвиток теоретико-методологічних засад сталого сільського розвитку шляхом обґрунтування його концептуальної еволюції, систематизації наукових підходів і розроблення інтегрованої багатовимірної моделі, що поєднує економічний, соціальний, екологічний та інституційно-резильєнтний виміри розвитку сільських територій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Концепція сталого розвитку є результатом тривалої еволюції наукової думки щодо взаємозв'язку між економічним зростанням, соціальним прогресом і станом навколишнього природного середовища. Витоки цієї концепції можна простежити у працях класиків економічної теорії, зокрема Т. Мальтуса, Дж. С. Мілля та Д. Рікардо, які звертали увагу на обмеженість природних ресурсів та межі економічного зростання [1].

Формування сучасного розуміння сталого розвитку відбувалося у другій половині ХХ ст. під впливом усвідомлення глобальних екологічних загроз. Важливим етапом стала Стокгольмська конференція ООН з навколишнього середовища 1972 р., яка засвідчила тезу про те, що збереження біосфери є необхідною умовою виживання і благополуччя людства [2].

Термін «сталий розвиток» (*sustainable development*) почав інституційно використовуватися у міжнародній екополітичній практиці на початку 1980-х рр., зокрема у доповіді «Всесвітня стратегія охорони природи: збереження живих ресурсів для сталого розвитку» [3]. Переломним моментом в інституціоналізації концепції сталого розвитку стала публікація у 1987 р. доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку під головуванням Гру Харлем Брундтланд «Наше спільне майбутнє». У цьому документі сталий розвиток визначено як «розвиток, що задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [4]. Водночас він охоплює поняття потреб, необхідних для існування найбільш вразливих верств населення (і мають бути першочерговим пріоритетом), а також поняття інституційних обмежень спроможності навколишнього природного

середовища задовольняти поточні і майбутні потреби, що зумовлені рівнем технологій та суспільною організацією праці [4]. Відтак ця дефініція стала класичною і лягла в основу подальших наукових розробок та політичних документів.

Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 р. («Саміт Землі») закріпила концепцію сталого розвитку на глобальному рівні й ухвалила програмний документ «Порядок денний на XXI століття» (Agenda 21). Глава 14 цього документу була присвячена сприянню сталому розвитку сільського господарства та сільських районів (територій), що заклало концептуальні основи для формування парадигми сталого сільського розвитку [5].

Подальший розвиток концепції відбувався через низку міжнародних ініціатив, включаючи «Цілі розвитку тисячоліття» (2000 р.) та «Цілі сталого розвитку» (2015 р.). Ухвалений у 2015 р. документ «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» визначив 17 Цілей сталого розвитку, серед яких особливе значення для сільського розвитку мають ціль 1 «Подолання бідності», ціль 2 «Подолання голоду, розвиток сільського господарства», ціль 8 «Гідна праця та економічне зростання», ціль 11 «Сталий розвиток міст і громад» та ціль 15 «Захист та відновлення екосистем суші» [6]. В Україні резолюція Генеральної Асамблеї ООН була ратифікована указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від 30.09.2019 р. [7].

Отже, концепція сталого розвитку пройшла значний еволюційний шлях (табл. 1) від загального визнання екологічних обмежень економічного зростання до формування комплексної системи цілей та індикаторів, що охоплюють економічний, соціальний та екологічний виміри розвитку суспільства.

Таблиця 1

Еволюція концепції сталого сільського розвитку у міжнародних документах

Рік	Документ / Подія	Ключові положення щодо сталого розвитку
1972	Стокгольмська конференція ООН	Визнання взаємозалежності розвитку та навколишнього середовища
1980	Всесвітня стратегія охорони природи: збереження живих ресурсів для сталого розвитку	Перша офіційна інституціоналізація «сталого розвитку»
1987	Доповідь Брундтланд «Наше спільне майбутнє»	Класичне визначення сталого розвитку; концепція міжпоколінної справедливості
1991	Конференція ФАО (Нідерланди) (Ден Бош)	Формулювання концепції SARD (сталий розвиток сільського господарства та сільських територій)
1992	«Саміт Землі» ООН в Ріо-де-Жанейро	Agenda 21 «Порядок денний на XXI століття»; глава 14 про сталий розвиток сільського господарства
1996	Коркська декларація ЄС «Жива сільська місцевість»	Засади європейської політики сільського розвитку; принципи LEADER
2000	«Саміт Тисячоліття» ООН	«Цілі розвитку тисячоліття»
2015	Саміт ООН зі сталого розвитку	17 Цілей сталого розвитку; Порядок денний до 2030 року
2016	Коркська декларація 2.0 «Краще життя в сільській місцевості»	Оновлена візія сільського розвитку ЄС; 10 орієнтирів політики

Джерело: систематизовано автором на основі [2, 4, 5, 6, 10, 11].

У науковій літературі зміст «сталого розвитку» фактично зводився до офіційних тлумачень міжнародних програмних документів або стабільності розвитку соціо-еколого-економічних систем. Так, О. Шубравська під сталістю економічного розвитку визначила «здатність економічних систем зберігати стабільне збалансоване зростання» [8, с. 38]. На думку О. Осауленка, сталий розвиток являє собою «процес збалансованого економічного і соціального розвитку за умови дотримання екологічних критеріїв, відтворення природного середовища з врахуванням вимог нинішнього і майбутніх поколінь, в інтересах конкретної людини (як особистості) і людства в цілому» [9, с. 8-9].

У «Концепції сталого розвитку України» 1997 р. (схвалена Урядом, але не затверджена Верховною Радою України) під сталим розвитком розуміли «процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами суспільства» [12, с. 5]. Його основою є паритетність відносин в системі «людина – господарство – природа». Іншими словами, це розвиток, «у центрі якого людина, яка зорієнтована на збереження природи» [13, с. 5], що знаменує ноосферні імперативи і перехід економіки до постіндустріального типу [14]. У підсумку вчені НАН України дійшли висновку, що концепт сталого розвитку фактично має філософсько-просвітницьке й ідеологічне значення і є радше «методологічним орієнтиром, що повинен узгоджуватися з національною ситуацією, особливостями національного економічного зростання» [15, с. 22]. Відтак методологічно ми погоджуємося із думкою В. Прадуна, що сталим є такий розвиток, «який забезпечує певний тип рівноваги, тобто баланс між усіма складовими елементами інтегрованої екосистеми» [16, с. 13], особливо на сільських територіях [17, с. 10].

Формування концепції сталого розвитку сільського господарства та сільських територій (*Sustainable Agriculture and Rural Development – SARD*) відбулося на початку 1990-х рр. під егідою ФАО ООН. На конференції ФАО в Ден Боші (1991 р.) було сформульовано визначення сталого розвитку сільського

господарства та сільських територій як управління і збереження природно-ресурсної бази, а також орієнтація технологічних та інституційних змін таким чином, щоб забезпечити досягнення і постійне задоволення потреб людини для теперішнього та майбутніх поколінь [18]. Отже, сталий розвиток у секторах сільського, лісового та рибного господарства передбачає збереження земельних, водних, рослинних і тваринних генетичних ресурсів; є екологічно невиснажливим, технічно прийнятним, економічно життєздатним і соціально прийнятним [18].

Концепція SARD у 1992 р. була розвинена в главі 14 «Порядку денного на XXI століття» шляхом детермінування основних завдань сталого розвитку сільського господарства і сільських територій, зокрема: підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва; досягнення продовольчої безпеки; сприяння зайнятості і генерації доходів у сільській місцевості; збереження і відновлення природних ресурсів; участь місцевих громад у процесах ухвалення стратегічних рішень [5].

Важливим елементом концепції SARD є визнання багатофункціональності сільського господарства. Експерти Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) визначають багатофункціональність як здатність сільського господарства виробляти не лише продовольство, але й забезпечувати низку невиконавчих функцій, включаючи управління відновлюваними природними ресурсами, збереження ландшафтів та біорізноманіття, сприяння соціально-економічній життєздатності сільських територій (табл. 2) [19].

Таблиця 2

Багатофункціональність сільського господарства у контексті сталого сільського розвитку

Функція	Зміст та функціональні прояви
Економічна функція	Виробництво продовольства та сировини; генерація доходів і зайнятості; розвиток ланцюгів доданої вартості; диверсифікація сільської економіки; експортний потенціал
Соціальна функція	Збереження сільських громад; підтримка культурної спадщини та традицій; забезпечення продовольчої безпеки; соціальна інтеграція; формування ідентичності територій
Екологічна функція	Збереження біорізноманіття; підтримка екосистемних послуг; формування та збереження агроландшафтів; секвестрація вуглецю; управління водними ресурсами
Територіальна функція	Заселеність сільських територій; запобігання опустелюванню; підтримка інфраструктури; збереження природної і культурної спадщини

Джерело: систематизовано автором на основі [18, 19, 20].

Історично (табл. 3) розвиток сільських територій розглядався переважно через призму екзогенних чинників. Класична модернізаційна теорія передбачала «передачу» розвитку від центру (міста, індустріальні зони) до периферії (села) через дифузю інновацій, капіталу й технологій. Цей підхід зазнав критики за нехтування місцевим потенціалом, культурними особливостями і здатністю сільських спільнот до самоорганізації.

Альтернативою стала ендегенна модель сільського розвитку, що акцентує увагу на внутрішньому потенціалі територій. Основними принципами ендегенного підходу є: використання місцевих знань та ресурсів; громадське лідерство та участь у прийнятті рішень; самодостатність та культурна стійкість; збереження природного капіталу.

Сучасна теорія сільського розвитку перейшла до неоендогенної моделі, яка поєднує переваги ендегенного (зосередження на місцевому потенціалі) та екзогенного (використання зовнішніх ресурсів) підходів. Неоендогенний підхід визнає, що сталий розвиток сільських територій потребує динамічної рівноваги між формуванням внутрішніх драйверів розвитку та інтеграцією зовнішніх ресурсів. На нашу думку, такий підхід особливо актуальний для сільських територій України, які потребують зовнішньої підтримки для подолання наслідків деіндустріалізації та мілітарної деградації, водночас зберігаючи потенціал для саморозвитку.

Таблиця 3

Еволюція теоретичних підходів до розвитку сільських територій

Підхід	Період	Суть	Обмеження
Екзогенний (модернізаційний)	1950–1980 рр.	Розвиток як дифузії інновацій від центру до периферії	Нехтування місцевим потенціалом, залежність від зовнішньої допомоги
Ендегенний	1980-ті – 2000-ті рр.	Розвиток на основі внутрішніх ресурсів і самоорганізації	Ізоляціонізм, недостатність зовнішніх ресурсів
Неоендогенний	2000-ті рр. – до нині	Синтез внутрішнього потенціалу і зовнішньої підтримки	Складність балансування внутрішніх та зовнішніх чинників
Політика сільського розвитку (Rural Policy 3.0)	2018 р. – до нині	Інтегрована політика, орієнтація на добробут, інституційну узгодженість	Ризик фрагментації без «зшивання» політик
Резильсентний (стійкісний)	2010-ті рр. – до нині	Акцент на адаптивній здатності та стійкості спільнот	Складність вимірювання, контекстуальність

Джерело: систематизовано автором на основі [21, 22, 23, 24].

Політика сільського розвитку «Rural Policy 3.0» являє собою новітню парадигму територіальної політики, що враховує різноманітність сільських територій, орієнтацію на результати для добробуту сільських жителів, інституційну координацію і диверсифікацію аграрної економіки [23]. Певною мірою вона базується на концепції територіального капіталу, розробленій Р. Каманьї та іншими дослідниками [25]. При

цьому територіальний капітал охоплює природний капітал (ландшафти, біорізноманіття, кліматичні умови), фізичний капітал (інфраструктура, архітектурна спадщина), людський капітал (знання, навички, креативність), соціальний капітал (мережі довіри, інституції, традиції) та культурний капітал (ідентичність, традиції, нематеріальна спадщина).

Нині все частіше використовується концепція резильентності для характеристики здатності сільських спільнот адаптуватися до зовнішніх шоків і стресів, зберігаючи свою ідентичність [24]. При цьому резильєнтність сільського розвитку охоплює економічну стійкість (диверсифікацію доходів, гнучкість виробництва), соціальну стійкість (згуртованість громади, інституційну спроможність), екологічну стійкість (стійкість екосистем до змін), та інституційну стійкість (здатність місцевих органів влади реагувати на виклики). До того ж У. Фратезі та Дж. Перукка довели, що територіальний капітал тісно пов'язаний із резильєнтністю регіонів і громад [26]. Відтак для сільських територій на перший план виходять соціальний і культурний капітали, які часто є стійкішими (резильєнтнішими), ніж економічні активи.

У вітчизняній економічній науці також напрацьовано багато різних концептуалізацій сталого розвитку сільських територій. Так, на думку М. Стегней, сталий розвиток сільських територій є процесом поступових змін у соціальній, економічній та екологічній сферах життєдіяльності сільських громад, що забезпечує підвищення рівня та якості життя теперішнього і майбутніх поколінь [27]. А. Сава вважає, що під гармонійним, збалансованим (сталим) розвитком сільських територій доцільно розуміти «такий напрям економічного зростання, за якого забезпечується високий рівень якості життя населення без загрози забруднення навколишнього середовища» [28, с. 331]. У колективній праці вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки» розвиток сільських територій визначено як «процес стабільного і збалансованого розвитку сільськогосподарського виробництва, сільської поселенської мережі та сільських територій на основі модернізованої системи соціально-економічної розбудови, формування належного екологічнобезпечного середовища як гарантії надійності та привабливості праці й проживання та відпочинку населення» [29, с. 8].

Слід зазначити, що в міжнародній літературі наголос робиться на багатофункціональності сільських територій і «вбудованості» локальних економік у соціальні й природні контексти; перетворенні природних і культурних ресурсів у джерела доданої вартості без їх деградації; інституційному забезпеченні колективної дії та справедливого доступу до ресурсів. Зокрема, Я. Плогг зі співавторами тлумачать сільський розвиток як парадигму, що виходить за межі секторальності й орієнтується на нові зв'язки між аграрним виробництвом, локальними ринками, якістю життя і територіальною економікою [30]. Водночас рух до сталого сільського розвитку потребує переосмислення практик розвитку, зокрема як поєднувати економічні інтереси з «переконфігурацією» природних ресурсів та локальних інституцій [31].

В Україні проблематику сільського розвитку одні з перших порушили О. Онищенко і В. Юрчишин. Досліджуючи сутність категорій «сільський розвиток», «сільські території» і «сільський сектор», вчені дійшли висновку, що «об'єднуюче місце в цій науковій «тріяді» дедалі більше посідатиме сільський розвиток» [32, с. 9]. При цьому, поставивши на перший план соціальні аспекти розвитку, вони так і не дійшли консенсуальної згоди про сутність сільського розвитку, зводячи його до розвитку села в цілому, розвитку сільських територій чи розвитку сільської місцевості [32]. Певною мірою таку думку поділяє і О. Павлов, вказуючи на те, що у сучасній парадигмі в широкому сенсі «розвиток сільських територій» і «сільський розвиток» є спорідненими, а якщо не вдаватися до деталізації – то і тотожними [33, с. 299].

Науковці О. Бородіна та І. Прокопа наголошують на необхідності розмежування понять «сільський розвиток» і «розвиток сільських територій». На думку дослідників, перше поняття акцентує увагу на суспільній, соціоекономічній складовій процесу розвитку й забезпеченні добробуту сільського населення, тоді як друге – на структурно-просторових аспектах територіальної трансформації [34]. Пізніше вчені дійшли висновку, що визначальною характеристикою сільського розвитку є людиноцентризм [35, с. 33]. Розвиваючи концепцію у площині інклюзивної економіки, колектив дослідників під керівництвом О. Бородіної (2020 р.) інтерпретує сільський розвиток як процес зростання доходів та добробуту селян, в основі якого лежать аграрне зростання і аграрний розвиток [36, с. 36]. Водночас інклюзивний сільський розвиток розглядається ними «і як результат, і як інструмент сільського розвитку, що забезпечує всеохоплююче підвищення якості життя та реалізацію економічних, соціальних і політичних прав сільського населення» [36, с. 36]. Така інтерпретація, з одного боку, поглиблює соціогуманітарний вимір сільського розвитку, а з іншого – значною мірою звужує класичне розуміння інклюзивного розвитку [37], акцентуючи його переважно на аграрно-економічній основі, сутнісно зводячи до сталого сільського розвитку.

Узагальнивши літературні джерела, нами виокремлено п'ять основних підходів до тлумачення змісту сталого сільського розвитку (табл.4).

Слід зазначити, що концепція сталого розвитку традиційно ґрунтується на трьох взаємопов'язаних складових (так званих «трьох стовпах» або «трьох вимірах» сталості): економічній, соціальній та екологічній. Ця тріада, вперше концептуально обґрунтована Е. Барб'є у 1987 р. та візуалізована у вигляді трьох кіл, що перетинаються [38], набула широкого визнання у наукових і політичних колах.

Відтак, економічна складова сталого сільського розвитку передбачає забезпечення стабільного економічного зростання сільських територій без виснаження природно-ресурсного потенціалу. Ключовими елементами економічної сталості є підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва,

диверсифікація сільської економіки, розвиток несільськогосподарських видів діяльності, створення робочих місць та генерація доходів, розвиток ланцюгів доданої вартості, залучення інвестицій у розвиток села.

Таблиця 4

Концептуальні підходи до трактування сталого сільського розвитку та їх стратегічно-управлінська інтерпретація

Підхід	Сутність	Основні управлінські параметри
Економічний (диверсифікаційний)	Розвиток як підвищення продуктивності і диверсифікованості сільської економіки, зменшення залежності від одного сектора	Додана вартість і, зайнятість, мале і середнє підприємництво, інвестиції
Соціальний (інклюзивний)	Розвиток як поліпшення добробуту, доступу до послуг, людського капіталу та соціальної згуртованості	Доходи, бідність, доступ до соціальних послуг, міграція, демографія
Екологічний (ресурсний)	Розвиток як збереження і відтворення природного капіталу, екологічна безпека та кліматична адаптація	Землекористування, викиди, якість води, ґрунтів, біорізноманіття
Інституційний (управлінський)	Розвиток як здатність локальних інститутів планувати, реалізовувати і контролювати зміни, залучаючи стейкхолдерів	Якість управління, участь, прозорість, інституційна спроможність громад
Системний (резильєнтний)	Розвиток як здатність системи витримувати шоки й відновлюватися без руйнації базових функцій	Ризики, диверсифікація, соціальний капітал, критична інфраструктура

Джерело: систематизовано автором.

Соціальна складова охоплює питання забезпечення добробуту і якості життя сільського населення, соціальної справедливості та інклюзивності розвитку. До основних елементів соціальної сталості належать забезпечення доступу до якісних соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист), подолання бідності і соціальної нерівності, збереження сільських громад та запобігання їх депопуляції, розвиток людського капіталу, забезпечення гендерної рівності, участь громад у прийнятті рішень.

Екологічна складова спрямована на збереження й відновлення природно-ресурсного потенціалу сільських територій, підтримання екосистемних послуг та адаптацію до кліматичних змін. Її елементи включають раціональне землекористування і збереження родючості ґрунтів, ефективне управління водними ресурсами, збереження біорізноманіття та природних екосистем, зменшення викидів парникових газів й секвестрацію вуглецю, застосування екологічно безпечних технологій, адаптацію до кліматичних змін.

Важливо зазначити, що три складові сталого розвитку не є ізольованими, а перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. На перетині економічної і соціальної – формується сфера справедливого розподілу доходів і соціально орієнтованого економічного зростання. Перетин економічної та екологічної складових визначає сферу ефективного й екологічно безпечного використання природних ресурсів. Поєднання соціальної і екологічної складових утворює сферу екологічної справедливості й забезпечення доступу до природних благ.

Розроблена нами триєдина модель сталого сільського розвитку відображає інтегровану взаємодію економічної, соціальної та екологічної складових, збалансування яких забезпечує довгострокову резильєнтність, конкурентоспроможність і якість життя сільських територій (рис. 1).

ЕКОНОМІЧНА СТАЛІСТЬ	СОЦІАЛЬНА СТАЛІСТЬ	ЕКОЛОГІЧНА СТАЛІСТЬ
<ul style="list-style-type: none"> • Продуктивність виробництва • Диверсифікація економіки • Зайнятість та доходи • Ланцюги вартості • Інвестиції 	<ul style="list-style-type: none"> • Якість життя • Соціальні послуги • Людський капітал • Гендерна рівність • Участь громад 	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження ресурсів • Біорізноманіття • Екосистемні послуги • Кліматична адаптація • Зелені технології
<p>↓ СТАЛИЙ СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ↓</p> <p><i>Гармонійний баланс економічного зростання, соціального прогресу та екологічної рівноваги</i></p>		

Рис. 1. Системна трикомпонентна модель забезпечення сталого сільського розвитку

Джерело: розроблено автором.

На основі проведеного аналізу теоретичних підходів вітчизняних і зарубіжних вчених, а також міжнародних концепцій і документів, вважаємо за доцільне запропонувати авторське визначення сталого сільського розвитку.

Сталий сільський розвиток – це багатовимірний, безперервний і збалансований процес трансформації сільських територій, що передбачає гармонійне поєднання економічного зростання, підвищення якості життя сільського населення і збереження природно-ресурсного потенціалу, ґрунтується на принципах багатofункціональності сільського господарства, активної участі місцевих громад та міжпоколінної справедливості, спрямований на забезпечення життєздатності і привабливості села для теперішнього та майбутніх поколінь.

Іншими словами, сталий сільський розвиток являє собою довгостроковий керований процес збалансованих економічних, соціальних та екологічних змін у межах сільських територій і громад, який забезпечує відтворення людського й природного капіталу, диверсифікацію сільської економіки і гідну зайнятість на селі, справедливий доступ населення до базових послуг і можливостей самореалізації,

інституційну спроможність до стратегічного планування, участі й партнерства, а також резильєнтність до зовнішніх шоків, не перекладаючи витрати розвитку на майбутні покоління.

Ключовими ознаками цього визначення є: територіальність (розвиток прив'язаний до конкретного простору і його ресурсів), інтегрованість (три виміри сталості та інституції, що їх забезпечують), керованість (наявність політики й інструментів стратегічного управління), резильєнтність (здатність до адаптації до шоків і стресів), міжпоколінна справедливість. До того ж дефініція характеризується наступними особливостями, що відрізняють її від існуючих (табл. 5).

Таблиця 5

Порівняльний аналіз авторського визначення сталого сільського розвитку з існуючими підходами

Критерій	Існуючі підходи	Авторське визначення
Характер процесу	Стан, результат, напрям	Безперервний процес трансформації
Виміри розвитку	Переважно триєдина модель	Багатовимірність, включаючи інституційний вимір
Роль громад	Переважно не акцентується	Активна участь як принцип
Багато-функціональність	Присутня частково	Інтегрована як принцип
Цільова орієнтація	Задоволення потреб поколінь	Життєздатність та привабливість територій

Джерело: розроблено автором.

По-перше, акцентується увага на багатовимірності сталого сільського розвитку, що передбачає одночасний розвиток економічного, соціального, екологічного та інституційного вимірів. По-друге, підкреслюється безперервний характер процесу розвитку, що відповідає етимології терміну «сталий» як такий, що не припиняється. По-третє, інтегровано принцип багатофункціональності сільського господарства, що визнає широкий спектр функцій аграрного сектора поза межами традиційного виробництва продовольства. По-четверте, включено принцип активної участі місцевих громад, що відповідає підходу LEADER і сучасним тенденціям децентралізації. По-п'яте, кінцевою метою є забезпечення життєздатності і привабливості сільських територій, що акцентує увагу на необхідності протидії депопуляції та занепаду сільської місцевості.

Враховуючи вищевикладене, нами розроблено структурно-функціональну модель сталого сільського розвитку, що враховує інтеграцію економічного, соціального й екологічного вимірів сталого сільського розвитку, їхню конвергенцію у формуванні територіального капіталу і подальшу трансформацію в резильєнтність сільських спільнот до внутрішніх і зовнішніх викликів (рис. 2).

Рис. 2. Структурно-функціональна модель сталого сільського розвитку на основі взаємодії базових вимірів сталого розвитку, територіального капіталу та резильєнтності

Джерело: розроблено автором.

У цій моделі сталість розвитку забезпечується завдяки «квадранту сталості», що інтегрує чотири взаємопов'язані виміри розвитку (екологічну збалансованість, економічну життєздатність, соціальну інклюзивність і якість життя та інституційну спроможність сільських громад) у координатній площині стратегічного забезпечення сталого сільського розвитку (рис. 3).

Для ілюстрації причинно-наслідкових зв'язків між ресурсною базою території і довгостроковою сталістю її соціально-економічного розвитку розроблено відповідну концептуальну модель логіки відтворення територіального капіталу як ядрового елемента сталого сільського розвитку в межах підходу засобів до існування (рис. 4).

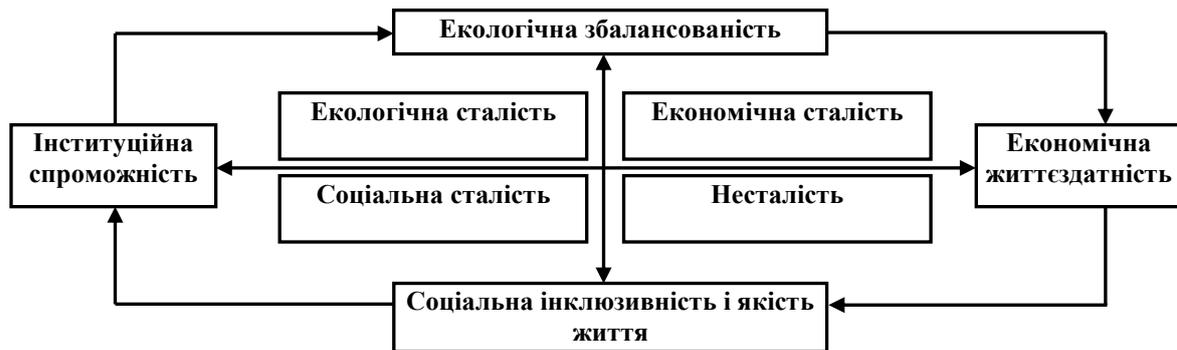

Рис. 3. «Квадрант сталості» розвитку сільських територій

Джерело: розроблено автором.

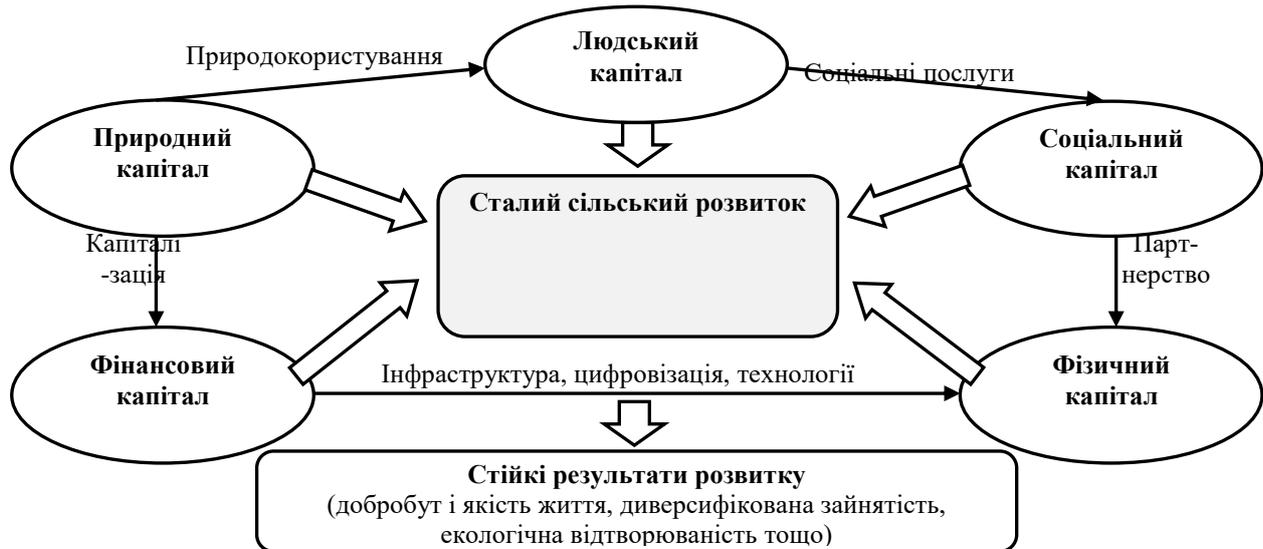

Рис. 4. Система взаємодії та відтворення територіальних капіталів як основа сталого сільського розвитку

Джерело: розроблено автором.

Відтак синергія і збалансоване відтворення територіальних капіталів формують інтегральний результат – стійкі параметри сільського розвитку.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, встановлено, що концепція сталого сільського розвитку пройшла складну еволюцію від екологічно орієнтованої доктрини до інтегрованої багатовимірної парадигми, яка поєднує економічний, соціальний, екологічний та інституційний виміри розвитку сільських територій. Обґрунтовано, що сучасна методологія сільського розвитку дедалі більше спирається на неоендогенний підхід, концепцію багатофункціональності сільського господарства, територіального капіталу та резильєнтності громад, що формує підґрунтя для переходу від секторальних до комплексних територіально орієнтованих моделей розвитку. Запропоноване авторське визначення сталого сільського розвитку та розроблені концептуальні моделі (трикомпонентна, структурно-функціональна, «квадрант сталості») поглиблюють теоретичне розуміння досліджуваної категорії й формують аналітичну основу для стратегічного управління розвитком сільських територій.

Перспективи подальших наукових розвідок доцільно пов'язувати з розробленням методичного інструментарію кількісного оцінювання сталості і резильєнтності сільського розвитку, моделюванням відтворення територіального капіталу, формуванням системи індикаторів моніторингу багатовимірної сталості, а також адаптацією концептуальних положень до практики публічного управління та стратегічного планування розвитку сільських громад України в умовах повоєнної трансформації та євроінтеграції.

Література

1. Purvis B., Mao Y., Robinson D. Three Pillars of Sustainability: In Search of Conceptual Origins. *Sustainability Science*. 2019. Vol. 14. Issue 3. Pp. 681–695. <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>
2. Report of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm, 5-16 June 1972) / United Nations. New York: United Nations, 1973. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>

3. World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development. Gland: IUCN, 1980. vii, 55 p. URL: <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf>
4. Brundtland G.H. World Commission on Environment and Development "Our Common Future". Oxford: Oxford University Press, 1987. 383 p.
5. Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development / United Nations. New York: United Nations, 1993. 294 p. URL: <https://www.un.org/esa/dsd/agenda21/>
6. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development / Resolution A/RES/70/1 adopted by the United Nations General Assembly on 25 September 2015. New York: United Nations, 2015. 35 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3923923>
7. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
8. Шубравська О. Сталій економічний розвиток: поняття і напрям досліджень. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36–42.
9. Осауленко О.Г. Моделювання сталого розвитку соціально-економічних систем. Київ: [б.в.], 2001. 65 с.
10. European Conference on Rural Development. The Cork Declaration – A Living Countryside. 1996. URL: https://camen.pmf.unizg.hr/download/repository/Deklaracija_iz_Corka.pdf
11. Cork 2.0 Declaration: A Better Life in Rural Areas. / European Commission. 2016. URL: https://www.arc2020.eu/wp-content/uploads/2016/09/cork-declaration-2-0_en.pdf
12. Концепція сталого розвитку України. *Світ*. 1997. № 2. С. 5–7.
13. Україна: прогрес на шляху сталого розвитку: інформаційно-аналітичний огляд виконання «Порядку денного на ХХІ століття» / Б.М. Данилишин [та ін.]. Київ: Нічлава, 2002. 224 с.
14. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ: Логос, 2003. 631 с.
15. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку і трансформацій / за ред. Б.М. Данилишина. Київ: Нічлава, 2006. 704 с.
16. Прадун В.П. Сталій розвиток регіональних агропромислових комплексів / за ред. В.М. Трегобчука. Київ: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. 256 с.
17. Гуроров А.О., Гуроров О.І., Грошев С.В. Управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств: теорія та практика сталого землекористування / за ред. А.О. Гуророва. Харків: Мадрид, 2020. 224 с.
18. Sustainable Agriculture and Rural Development (SARD): Policy Brief No. 5 / FAO. Rome: FAO, 2007. 4 p. URL: <https://www.fao.org/3/ai115e/ai115e.pdf>
19. Multifunctionality in Agriculture: Evaluating the Degree of Jointness, Policy Implications / OECD. Paris: OECD Publishing, 2008. 255 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264033627-en>
20. Renting H., Rossing W.A.H., Groot J.C.J., Van der Ploeg J.D., Laurent C., Perraud D., Stobbelaar D.J., Van Ittersum M.K. Exploring Multifunctional Agriculture. A Review of Conceptual Approaches and Prospects for an Integrative Transitional Framework. *Journal of Environmental Management*. 2009. Vol. 90. Suppl. 2. Pp. S112–S123. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2008.11.014>
21. Streimikis J., Balezentis T. Agricultural Sustainability Assessment Framework Integrating Sustainable Development Goals and Interlinked Priorities of Environmental, Climate and Agriculture Policies. *Sustainable Development*. 2020. Vol. 28. Issue 6. Pp. 1702–1712. <https://doi.org/10.1002/sd.2118>
22. Mihai F.-C., Iatu C. Sustainable Rural Development under Agenda 2030. *Sustainability Assessment at the 21st Century* / ed. By M.J. Bastante-Ceca. London: IntechOpen, 2020. Chapter 2. <https://doi.org/10.5772/intechopen.90161>
23. Rural 3.0: A Framework for Rural Development / OECD. Paris: OECD Publishing, 2018. 27 p. <https://doi.org/10.1787/618f702b-en>
24. Wilson G.A. Community Resilience, Globalization, and Transitional Pathways of Decision-Making. *Geoforum*. 2012. Vol. 43. Issue 6. Pp. 1218–1231. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.03.008>
25. Handbook of Regional Growth and Development Theories / ed. by R. Capello, P. Nijkamp. Cheltenham: Edward Elgar, 2019. xii, 674 p. <https://doi.org/10.4337/9781788970020>
26. Fratesi U., Perucca G. Territorial Capital and the Resilience of European Regions. *The Annals of Regional Science*. 2018. Vol. 60. Pp. 241–264. <https://doi.org/10.1007/s00168-017-0828-3>
27. Стегней М.І. Сталій розвиток сільських територій в умовах децентралізації: від теорії до практики. Миколаїв: Швець В.Д., 2014. 483 с.
28. Сава А.П. Регулювання розвитку сільських територій. Тернопіль: Крок, 2018. 367 с.
29. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2030 року / за ред. Ю.О. Лупенка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2020. 60 с.
30. Van Der Ploeg J.D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., De Roest K., Sevilla-Guzman E., Ventura F. Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*. 2000. Vol. 40. Issue 4. Pp. 391–408. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>

31. Marsden T., Banks J., Renting H., van der Ploeg J.D. The Road towards Sustainable Rural Development: Issues of Theory, Policy and Research Practice. *Journal of Environmental Policy & Planning*. 2001. Vol. 3. Issue 2. Pp. 75–83. <https://doi.org/10.1002/jep.77>
32. Онищенко О., Юрчишин В. Сільський розвиток: основи методології та організації. *Економіка України*. 2006. № 10(539). С. 4–13.
33. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель. Одеса: Астропринт, 2009. 344 с.
34. Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення. *Економіка України*. 2009. № 4(567). С. 74–85.
35. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2010. 376 с.
36. Інклюзивний сільський розвиток в Україні / за ред. О.М. Бородіної. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2020. 257 с.
37. Гуроров А.О. Інклюзивний розвиток економіки і аграрної сфери (теорія, методика, аналіз). Харків: Точка, 2019. 146 с.
38. Barbier E.B. The Concept of Sustainable Economic Development. *Environmental Conservation*. 1987. Vol. 14. Issue 2. Pp. 101–110. <https://doi.org/10.1017/S0376892900011449>

References

1. Purvis B., Mao Y., Robinson D. (2019). Three pillars of sustainability: In search of conceptual origins. *Sustainability Science*, 14(3), 681–695. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>
2. United Nations. (1973). *Report of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm, 5–16 June 1972)*. New York: United Nations. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>
3. IUCN. (1980). *World conservation strategy: Living resource conservation for sustainable development*. Gland: IUCN. URL: <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf>
4. Brundtland G.H. (1987). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.
5. United Nations. (1993). *Agenda 21: Programme of action for sustainable development*. New York: United Nations. URL: <https://www.un.org/esa/dsd/agenda21/>
6. United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development (Resolution A/RES/70/1)*. New York: United Nations. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3923923>
7. President of Ukraine. (2019). *On the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030: Decree No. 722/2019 (30 September 2019)*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
8. Shubravska O. (2005). Sustainable economic development: Concept and research directions. *Economy of Ukraine*, 1, 36–42.
9. Osaulenko O.H. (2001). *Modelling sustainable development of socio-economic systems*. Kyiv.
10. European Commission. (1996). *The Cork declaration – A living countryside*. URL: https://camen.pmf.unizg.hr/download/repository/Deklaracija_iz_Corka.pdf
11. European Commission. (2016). *Cork 2.0 declaration: A better life in rural areas*. URL: https://www.arc2020.eu/wp-content/uploads/2016/09/cork-declaration-2-0_en.pdf
12. Concept of sustainable development of Ukraine. (1997). *Svit*, 2, 5–7.
13. Danylyshyn B.M. et al. (2002). *Ukraine: Progress on the path to sustainable development: Information and analytical review of the implementation of Agenda 21*. Kyiv: Nichlava.
14. Chukhno A.A. (2003). *Post-industrial economy: Theory, practice and their significance for Ukraine*. Kyiv: Lohos.
15. Danylyshyn B.M. (Ed.). (2006). *Natural resource sphere of Ukraine: Problems of sustainable development and transformation*. Kyiv: Nichlava.
16. Pradun V.P. (2005). *Sustainable development of regional agro-industrial complexes*. Kyiv: Joint Institute of Economics NAS of Ukraine.
17. Hutorov A.O., Hutorov O.I., Hroshev S.V. (2020). *Management of efficiency of land resources using in farms: Theory and practice of sustainable land use*. Kharkiv: Madryd.
18. FAO. (2007). *Sustainable agriculture and rural development (SARD): Policy brief No. 5*. Rome: FAO. URL: <https://www.fao.org/3/ai115e/ai115e.pdf>
19. OECD. (2008). *Multifunctionality in agriculture: Evaluating the degree of jointness, policy implications*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264033627-en>
20. Renting H., Rossing W.A.H., Groot J.C.J., Van der Ploeg J.D., Laurent C., Perraud D., Stobbelaar D.J., Van Ittersum M.K. (2009). Exploring multifunctional agriculture: A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management*, 90(Suppl. 2), S112–S123. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2008.11.014>
21. Streimikis J., Balezentis T. (2020). Agricultural sustainability assessment framework integrating Sustainable Development Goals and interlinked priorities of environmental, climate and agriculture policies. *Sustainable Development*, 28(6), 1702–1712. <https://doi.org/10.1002/sd.2118>
22. Mihai F.-C., Iatu C. (2020). Sustainable rural development under Agenda 2030. In M.J. Bastante-Ceca (Ed.), *Sustainability assessment at the 21st century* (Chap. 2). London: IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/intechopen.90161>
23. OECD. (2018). *Rural 3.0: A framework for rural development*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/618f702b-en>
24. Wilson G.A. (2012). Community resilience, globalisation, and transitional pathways of decision-making. *Geoforum*, 43(6), 1218–1231. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.03.008>
25. Capello R., Nijkamp P. (Eds.). (2019). *Handbook of regional growth and development theories*. Cheltenham: Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781788970020>
26. Fratesi U., Perucca G. (2018). Territorial capital and the resilience of European regions. *The Annals of Regional Science*, 60, 241–264. <https://doi.org/10.1007/s00168-017-0828-3>
27. Stehnei M.I. (2014). *Sustainable development of rural areas under decentralisation: From theory to practice*. Mykolaiv: Shvets V.D.
28. Sava A.P. (2018). *Regulation of rural areas' development*. Ternopil: Krok.
29. Lupenko Yu.O. (Ed.). (2020). *Strategic directions of sustainable development of rural areas until 2030*. Kyiv: NSC “IAE”.

30. Van Der Ploeg J.D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., De Roest K., Sevilla-Guzman E., Ventura F. (2000). Rural development: From practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 391–408. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>
31. Marsden T., Banks J., Renting H., Van Der Ploeg J.D. (2001). The road towards sustainable rural development: Issues of theory, policy and research practice. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 3(2), 75–83. <https://doi.org/10.1002/jepp.77>
32. Onyshchenko O., Yurchyshyn V. (2006). Rural development: Fundamentals of methodology and organisation. *Economy of Ukraine*, 10(539), 4–13.
33. Pavlov O.I. (2009). *Rural areas of Ukraine: Functional and managerial model*. Odesa: Astroprint.
34. Borodina O., Prokopa I. (2009). Rural development in Ukraine: Problems of formation. *Economy of Ukraine*, 4(567), 74–85.
35. Borodina O.M., Prokopa I.V. (Eds.). (2010). *Theory, policy and practice of rural development*. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine.
36. Borodina O.M. (Ed.). (2020). *Inclusive rural development in Ukraine*. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine.
37. Hutorov A.O. (2019). *Inclusive development of the economy and agrarian sphere (theory, methodology, analysis)*. Kharkiv: Tochka.
38. Barbier E.B. (1987). The concept of sustainable economic development. *Environmental Conservation*, 14(2), 101–110. <https://doi.org/10.1017/S0376892900011449>